

ARAP-HAZAR SAVAŞLARI VE DERBENT

Arab-Khazar Wars and Derbent

Dr. Öğr. Üyesi Elçin Neciyev

Orcid: 0000-0002-5245-4368/ Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Meherrem Ahmedov

Orcid: 0000-0002-0798-2532/Doktora Öğrencisi Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 04 Mart 2021

Kabul tarihi: 18 Mayıs 2021

Anahtar Kelimeler: Derbent, Arap, Hazar, Savaşlar, Jeostratejik.

ÖZ

Derbent antik şehri, Azerbaycan'ın en önemli şehirlerinden biri olarak bilinmektedir. Derbent'in jeostratejik konumu, yabancı işgalcilerin dikkatini sürekli çekmiştir. Şehir, Sasani-Hazar ve Arap-Hazar savaşlarında belirleyici bir konumda olmuştur. Arap-Hazar savaşları yaklaşık 100 yıl sürmüştür. Derbent, Azerbaycan bölgesi üzerine hareket düzenleyen Hilafet ordularının da başlıca hedeflerinden biriydi. Derbent'e ilk saldırının Halife Ömer b. Hattab (634-644) saltanatı sonunda başlamış olmasına rağmen, Halife Hişam b. Abdülmelik (724-744) dönemine kadar Araplar Derbent'te egemenliklerini koruyamamışlardır. Makalede, kaynak ve araştırmalara dayanılarak Arap-Hazar savaşlarında şehrin rolü ve önemine vurgu yapılmaktadır.

ABSTRACT

Ancient Derbent is one of the most important cities of Azerbaijan. Derbent's geo-strategic position attracted foreign invaders. The city had a decisive role in the Sassani-Khazar and Arab-Khazar wars. The Arab-Khazar wars lasted nearly 100 years. Derbent was in the spotlight for caliphs after the Caliphate troops invaded Azerbaijan. Although the first attack on Derbent began at the end of the rule of Caliph Omar b. Khattab (634-644), Khalifa Hisham b. Abdulmelikill the ruling of Abyssinia (724-744), the Arabs were unable to establish their authority there. The article draws on the role and significance of the city in the Arab-Caspian wars, based on sources and research works.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 04 March 2021

Accepted 18 May 2021

Keywords: Derbent, Arabic, Khazar, Wars, Geo-Strategic.

Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: eneciyev@yahoo.com.

GİRİŞ

Bir Azerbaycan şehri olarak Derbent, yüzyıllara dayanan eski bir tarihi geçmişe sahiptir. Arkeolojik materyaller ve yazılı kaynaklar, şehrin M.Ö. VIII-VII. yüzyıllarda inşa edildiğini kanıtlamaktadır (İvık, Klyucnikov 2015: 63). Ancak, ilk insan yerleşimleri M.Ö. dördüncü binyılın erken Tunç Çağı'na aittir. Rusya Federasyonu Cumhurbaşkanı Vladimir Putin'in 21 Kasım 2012 tarih ve 1559 sayılı kararı ile 2015 yılında Derbent şehrinin 2000. yıldönümünü kutlama kararı alındı. Şunu da belirtmeliyiz ki, Azerbaycan'ın antik şehri Derbent, ilhak edildikten sonra Rusya'nın egemenliği altına girmiş oldu. Derbent, şu an itibarıyla Rusya Federasyonu'ndaki en eski şehirlerinden biridir (Abdullatipov 2015: 1). Halkların büyük göçü sırasında, Hazar Denizi kıyıları askeri-politik, ticari-ekonomik, dini-ideolojik, etno-kültürel, yani göçebe dünya (Hun, Sabiri, Alan, Hazar) ile yerleşik tarım kültürü gibi çeşitli ilişkilerin kavşak noktasıydı. Bu antik şehir, jeostratejik açıdan önemli olduğu kadar ticari ve ideolojik bir merkez olması ile de önemlidir. Bundan dolayı Rus tarihçilerin Derbent'i ülkelerinin güneydeki uzun vadeli çıkarlarının bir ileri karakolu olarak tanımlamaları tesadüf değildir. Batlamyus'un Albanya şehirleri ile ilgili ilhak haritasında, biri "Geld" ismiyle Derbent şehri olan 28 şehrin adı geçmektedir (Abdullatipov 2015: 28). Derbent şehri, planlı bir şekilde inşa edilmiş ve güçlü kalelerle çevrelenmiştir (Qurbanov 2008: 41). Derbent, yerleşik tarım ile göçebe-hayvancılık kültürü arasında bir geçiş noktası olmuştur. Sasani İmparatorluğu, göçebe halkların saldırılarından korunması amacıyla Derbent şehrinin muhafazasına özel önem vermiş ve Sasani kralı II. Yezdicerd döneminde (439-457), 440 yılında Derbent Geçidi ham tuğlalarla güçlendirilmiştir (Şixsaidov 2008: 35).

Albanya üzerine bilimsel araştırmalar yapan F. Memmedova, 488'de Alban Prensi III. Vaçagan döneminde, bazen özerkliğe sahip olan Lipia ve Çola bölgesinin tamamen Alban devletine ilhak edildiğini belirtmektedir. Araştırmacıya göre, "Çola bölgesi Derbent Geçidi'nden Beşparmak Dağı'na kadar uzanıyordu" (Mamedova 2005: 28). Derbent Geçidi'nin sadece Albanya ve Güney Kafkasya'yı göçebe saldırılarından korumakla kalmayıp aynı zamanda Bizans ve Sasani İmparatorluklarını da kuzeyden gelen tehditlerden koruduğu bilinmektedir. Sasani İmparatorluğu'nun Derbent Geçidi'ni güçlendirmedeki amacı sadece kendini korumak değil, aynı zamanda Güney Kafkasya devletlerinin kendileri aleyhine göçebelerle yapacakları olası bir ittifakı da önlemektir. Sasani krallarının en ihtişamlısı olan I. Hüsrev Enüşirvân (531-579) 560 yılında şehir ve liman duvarlarına büyük bir savunma kompleksi inşa etmişti. Şehri çevreleyen kale duvarının uzunluğu 3,5 km, şehirden Kafkas Dağları'na kadar olan duvarın uzunluğu 40 km ve Hazar Denizi'nin iç kısmına olan mesafe üç mil kadardı (Velixanlı 2016: 41).

Daha sonra Derbent duvarı hakkında efsaneler ortaya çıktı. Örneğin bir efsaneye göre bu duvar, uygar dünyayı vahşi ve acımasız Yecüc ve Mecüc halklarından korumak için İskender Zülkarneyn (Büyük İskender) tarafından inşa ettirilmiştir. Bu efsaneden, dünyaca ünlü Azerbaycanlı şair Nizâmî Gencevî'nin (1140-1209) "İskendernâme" şiirinde bahsedilmiştir. 1254'te Derbent'e seyahat eden Batı Avrupalı bir yazar olan Gel-de-Rubrik, şehrin İskender tarafından inşa edildiğini belirtmektedir (Bosvort 1971: 205). Antik Derbent, 20'den fazla isimle anılmaktadır. Şimdiki adı 1500 yıl önce verilmiştir. Derbent, Farsça kökenli bir kelime olup "der" kapı, "bent" set, bahçe, yol anlamına gelir. Yazılı kaynaklara göre, eski Yunan tarihçileri şehri "Hazar Kapısı", "Alban Kapısı", Kafkasyalı yazarlar "Çora, Çola", Arap yazarlar "Bâbü'l-Ebvâb" (Kapılar Kapısı), "Bâbü'l-Hadîd" (Demir Kapı), Ruslarsa "Derbent" olarak adlandırmışlardır (Kudryavcev 1982: 5). Albanya ve Derbent şehrinin Hazar-Bizans ittifakı ile Sasani İmparatorluğu arasındaki askeri-politik ilişkilerin önemli bir merkezi olduğunun altının çizilmesi gerekir. Bu bağlamda, 571-591 ve 603-628 Bizans-Sasani savaşları sırasında Güney Kafkasya da ağır kayıplar vermiştir. Derbent şehri, jeostratejik konumu nedeniyle her zaman çeşitli büyük güçler için bir savaş alanına dönüşmüştür. Dolayısıyla Roma-Parthian, Sasani-Bizans, Arap-Hazar, Selçuklu, Altınorda Timurlu, Safevi ve Osmanlı imparatorlukları Derbent'i ele geçirmek için savaşmışlardır (Kudryavcev 1982: 13).

Arap-Hazar İlişkileri ve Derbent

Derbent şehri hakkında kısa bilgi verdikten sonra, geniş kapsamlı Arap-Hazar ilişkilerinde eski Derbent'in rolünün önemine dikkat çekmek gerekir. Tarihsel veriler, Arap-Hazar ilişkilerinin askeri-politik, ticari-ekonomik, dini-ideolojik özelliklerle karakterize olduğunu kanıtlamaktadır. Değişik zamanlarda gerçekleşmesine rağmen, Alban şehirlerinin bu ilişkilere özel katkısı olmuştur. Daha yakın bir zamanda ortaya çıkan Arap hilafeti, yukarıda da belirtildiği gibi Bizans-Sasani savaşları sonucunda zayıf düşen bu ülkelerin durumundan yararlanarak kısa süre içinde Bizans ve Sasani İmparatorluklarına bağlı bölgeleri kontrolü altına almaya başladı (Elekberov 2015: 33). Araplar 20 yıl içinde Sasani İmparatorluğunu tarih sahnesinden kaldırdılar. Ayrıca Bizans İmparatorluğu'nun Orta Doğu'daki tüm topraklarını ele geçirdiler.

636'da Sa'd b. Ebu Vakkâs kumandanlığındaki Arap orduları Kâdisiye Savaşı'nda Sasani İmparatorluğunu yendiler. Bu zaferden sonra Araplar, Sasani İmparatorluğu'nun başkenti Medân şehri ele geçirdiler. Bu zaferler imparatorluğu sarstı ve Sasani ordusuna ölümcül bir darbe vurdu (Ünlü 1992: 201-203). Derbent şehrinin öneminin farkında olan deneyimli bir devlet adamı Ömer b. Hattab (634-644), Güney Kafkasya'da güçlenmek yönünde Derbent'i ele geçirmek için harekete geçti. Taberî 'ye göre; "Derbent şehrine ilk harekât Ömer b. Hattab'ın halifelik yıllarının sonunda yapılmıştır" (Taberî 1977: 15). Derbent'in işgali Araplar için hayati önemi haizdi ve şehir Araplar için bölgede ileri karakol konumundaydı (Bolşakov 1993: 147). Arap stratejistlere göre Derbent, hilafetin kuzey ucundaki kalesi olacaktı. Ayrıca Hazarlar'ın güney istikametindeki istilasına da bir engel olmalıydı (Artamonov 1962: 127). "Derbentnâme"nin yazarı, Hazar Hakanı'nın 400.000 kişilik bir ordusu olduğunu belirtiyor (Aktaş 2014: 117). Bu rakama ütöpik görünse dahi, Hazarların askeri gücünü tanımlamak açısından önemlidir. Arap ordusunun Derbent şehrine ilk saldırı Selmân b. Rebîa al-Bâhilî, Abdurrahman b. el-Bâhilî, Süraka b. Amr b. Habîb b. Mesleme gibi komutanlar tarafından yönetildi (Şıxsaidov 2008: 36). Halifenin, bu deneyimli komutanları Derbent'i ele geçirmek için göndermesi, şehre verdiği önemin bir göstergesi olarak nitelendirilebilir.

Derbent, Doğu Avrupa'ya açılan bir kapı olup Yakın ve Orta Doğu ülkelerinin Güneydoğu Avrupa göçbelerine karşı mücadelesinde önemli bir sınır noktasıydı (Kudryavcev 1989: 10). el-Kûfî, Selmân b. Rebîa al-Bâhilî'nin Bâbü'l-el-Ebvaâb'a taşındığında 300.000'den fazla küffar ordusu ile Hazar Hakanı'nın orada bulunduğunu, Hakan'ın, Arapların Derbent'e geldiğini duyunca şehri terk ettiğini kaydetmektedir (1994: 3). Yazar, Hakan'ın bu adımını, onun "Araplar cennetten gelmiş ve herhangi bir silahtan etkilenmezler" şeklindeki kanaatine bağlamaktadır. Doğal olarak, Arap saldırısı bir istihbarat niteliğindedi ve geri döndüklerinde Şirvan ve Derbent hilafet ile vardıkları anlaşma şartlarını artık ihlal etmişti. Ömer b. Hattab, 644 yılında Firuz tarafından öldürüldü (İvik vd 2015: 125). Onun yerine Osman b. Affân'a (644-656) halife olarak biat edildi. O yönetimin başına geçtikten sonra fetih yeniden başladı. Zira Taberî; "Osman b. Affân'ın Habîb b. Mesleme ve Selmân b. Rêbîa'yı Azerbaycan'a gönderdiğini, Selmân b. Rebîa'nın Şirvân, Maskat, Lakz, Filan ve Derbent ile barış anlaşmaları yaparak 4.000 kişilik orduyla Belencer'e saldırdığını, Selmân'ın bu saldırısının başarısız olduğunu ve Hazarlar'ın, Selmân'la birlikte tüm orduyu kılıçtan geçirdiğini" yazmaktadır (Taberî, 1989: 168). Diğer kaynaklara göre, Derbent'in Araplar tarafından ele geçirilmesinden sonra, şehir halkı antlaşma şartlarına göre vergiden muaf tutulmuştur. Bunun nedeni Derbent'in Hazar devleti ile komşu olmasıydı. Derbent halkı, şehrin savunmasını üstlenmişti. O zaman daha yeni kurulan Hazarlar devletinin teşekkülüyle meşgul olduğu için Güney Kafkasya'daki Arap politikasına herhangi bir tepki göstermiyordu. Hazarlar, yeni rakibin gücünün tam olarak farkında değildi. Bu arada Hazarlar'ın müttefik olduğu Bizans İmparatorluğu topraklarının büyük bir kısmı Araplar tarafından işgal edilmişti. Bu hususun, Hazarlar'ın Araplarla savaş başlatmamasının nedenlerinden biri olduğu düşünülebilir, ancak Hazarlar, Güney Kafkasya'daki çıkarlarından da vazgeçmiş değillerdi. Nitekim Selmân Derbent'ten kuzeye doğru saldırmak istediğinde, Derbent valisi Şehribaraz buna engel olmak istemişti. Hazarları daha iyi tanıyan vali, sonucu önceden tahmin edebilmişti. Selmân'a, Hazarların Derbent'e saldırmamalarını bir fırsat olarak değerlendirmesini

tavsiye etmişti. Ancak, onu dinlemeyen deneyimli komutan, Belencer yakınlarında Hazarlar tarafından yenilmiştir (Taberî 1989: 305).

Rus araştırmacılar, Belencer kalesinin Derbent'in kuzeyinde, Sulak Nehri yakınında Çir-Yurt adlı bir bölgede yer aldığını belirtiyorlar (İvik vd 2015: 64). Gösterdikleri tüm çabalara rağmen, Araplar kuzeyde güçlenemediler. L.N Gumliyov'a göre, Hazarlar güç eşitsizliği olan bir savaşta Araplara karşı bir denge kurmayı başardılar. Çünkü Araplar nüfus bakımından Hazarlar'dan daha fazlaydı. Dolayısıyla Alanlar, Burtaşlar, Mordovyanlar, Slavlar ve Bulgarlar Hazar Hakanı'nı savunmuyorlardı (Gumliev, 2009: 258). Belencer'e saldıran ve öldürülen komutanın kimliğinin belirlenmediğini de vurgulamak gerekir. Bazı kaynaklara göre bu kişi Selmân b. Rebâ, diğerlerine göre ise kardeşi Abdurrahman idi. Halife Hz. Osman'ın yönetiminin ikinci yarısı, yürüttüğü yanlış iç politika sonucunda itirazlar ve isyanlarla hafızalarda kalmıştır. Halife, isyancılar tarafından evinde katledilmişti. Bu hadiseden sonra hilafet içindeki bölünme daha da derinleşmişti. Nitekim yeni seçilen Halife Hz. Ali ile Hz. Osman'ın soyundan gelen Şam valisi Muâviye b. Ebû Süfyan arasında yaşanan çatışma, hilafetin dış politikasını durdurmuştu. Yazılı kaynaklara göre, Araplar 659'da Derbent şehrinin kontrolünü kaybetmişti. Zira hilafet içinde meydana gelen karışıklık Arap kontrolündeki bölgelerin kontrolünün de kaybına yol açmıştı (Pletniova 1986: 35). Öte yandan Şam valisinin kendisini güvence altına almak için Bizans imparatoru ile ayrı görüşmeler yapmaya başlaması, Bizans'a Güney Kafkasya'da hareket özgürlüğü kazandırmış oldu. Halife Hz. Ali'nin İbn Mülcem tarafından öldürülmesinin ardından oğlu Hasan b. Ali'ye halife olarak biat edildi. Durumu doğru bir şekilde değerlendiren halife, belirli şartlar altında iktidarı Şam valisi Muâviye b. Ebû Süfyan'a devretti (Taberî 1979: 158-159). Böylece İslam tarihinde Emevî Devleti olarak bilinen dönem başlamış oldu. Muâviye b. Ebû Süfyan (661-680) döneminde göreceli istikrar sağlandı. Halife, kaybedilen toprakları geri almak için askerî ve diplomatik faaliyetlere yeniden başladı. Bu dönemde Derbent Hazarların kontrolü altındaydı. Prens Civanşir Albanya'nın bağımsızlığını korumak için üç yönde Bizans İmparatorluğu, Emevî Devleti ve Hazar Hakanlığı ile diplomatik ilişkiler kurdu ve Hazarları etkisiz hale getirmek için Hazar hakanının kızı ile evlendi. Bağımsızlığını başka şekilde koruyamayacağını anlayan Civanşir, Emevî Devleti'ne bağlı olmaya daha fazla önem veriyordu. Ciavanşir bir suikast sonucunda öldürüldüğünde Hazarlar, bunu bir fırsat olarak değerlendirerek Derbent'ten Albanya'ya saldırdılar ve büyük yıkıma neden oldular. Ancak Alban Prensi Varaz-Trdat, Hazarları Civanşir'in ölümünde bir dahli olmadığına ikna edebildi. Alban Katolikos Yelzar'ın diplomatik çabaları sonucunda Hazarlar geri çekildi. Albanlar, Hazarların gelecekteki saldırılarını önlemek için Piskopos İsrail önderliğinde Hıristiyanlığı Hazarlar arasında yaymaya başladı. Albanya'nın eski dini merkezlerinden Derbent din adamları da Hıristiyanlığın yayılması için aktif olarak çalıştı (Pletneva 1986: 38). A.R. Şıhsaidov'un, Derbent şehrinin Hıristiyanlık ile İslam'ın, Hazarlar, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'ın diğer halkları arasında yayılmasında kilit bir rol oynadığını belirtmesi bir tesadüf değildir (Şıhsaidov 2008: 38). Eliezer ve İsrail'in faaliyetleri sonucunda Hıristiyanlık Hazarlar arasında başarılı bir şekilde yayıldı ve Varaz-Trdat Hazarlardan destek aldı (Asadan 2018: 73). Hazar hükümdarı ve toplumun ileri gelenleri Hıristiyanlığı kabul etti (Kalankatuklu 2006: 171). Bu arada Albanlar, Gürcüler ve Ermeniler Emevî Devleti ve Bizans İmparatorluğu'na haraç ödemeyi reddetti. Büyük bir olasılıkla Muaviye'nin ölümünden sonra doğan otorite boşluğundan yararlanmışlardı. Hazarların kısmen etkisiz hale getirilmesi, bağımsız bir politika izlemelerinin de yolunu açmış oldu. Hazarlar konusunda ünlü bilim adamı M. İ. Artamonov, Albanların Hunlarla ittifak kurduğuna belirtmektedir. Hunlar, Hazar Hakanlığı'nın vasalıydı ve yarı bağımsız bir politika izleme fırsatına sahiptiler. Hun devletinin başkenti Varçan'dı (Artamonov, 1962: 201-202).

Hunlar, komşu ülkelerle diplomatik ilişkiler kurabilir ve dinlerini değiştirebilirlerdi. Ancak, tarihsel olaylar bunun asla böyle olmadığını kanıtlamaktadır. Anlaşıldığına göre Hazar hakanı Hunların din değiştirmelerini engellemiştir. Abdümelik b. Mervan (695-705) iktidara geldiğinde, Emevî Devleti'nin karşısında Abdullah b. Zübeyr ve Muhtâr es-Sekafî tarafından yürütülen ciddi bir muhalif hareket bulunmaktaydı. Halife Abdümelik'in çabaları ve reformları sonucunda imparatorluktaki otorite boşluğu ortadan kaldırıldı ve merkezi hükümet güçlendirildi. Ülkede siyasî istikrarın sağlanması, dış politikanın canlanması için de iyi bir zemin oluşturdu. Onun döneminde Alban devletinin

bağımsızlığını tamamen kaybettiği ve Alban Kilisesi'nin Gregoryen Ermeni Kilisesi ile birleştirildiğinin altı çizilmelidir (Buniyadov 1989: 94-95). Oğlu Velid b. Abdülmelik (705-715) döneminde, her cephede olduğu gibi, Hazar-Arap cephesindeki çatışmalar da yoğunlaştı. Halifenin Azerbaycan ve Arminiye valisi olan amcası Muhammed b. Mervan Hazarlarla savaşa hazırlanıyordu. Bunun için Derbent şehrinin yeniden ele geçirilmesi gerekiyordu. Saldırıya başlamadan önce Güney Kafkasya'da güvenlik önlemleri aldı (Buniyadov 1989: 105). Muhammed b. Mervân'a bağlı, yeğeni Mesleme b. Abdülmelik kumandasındaki ordular, Azerbaycan'da teslim olmamış tüm kale ve şehirleri fethederek Bâbü'l-Ebvâb'a ulaştılar. Moisey Kalankatlı, Mesleme'nin şehri ele geçirilmesinin zor olmasına rağmen, 80.000 kişilik Hazar ordusunun baskısı sonucu şehri terk ettiğini ve Arrân'dan Azerbaycan'a döndüğünü belirtmektedir (Kalankatuklu 1993: 150). Derbent'in Mesleme tarafından ele geçirilmesini anlatan el-Kûfî ise, kent'in Hazar askerlerinden birinin ihaneti sonucu ele geçirildiğini ifade etmektedir (Abdullatipov,2015:14-15). Mesleme şehirden ayrılırken beraberinde büyük miktarda ganimet götürme fırsatı bulmuştu denilmektedir (Velixanlı 2016: 48). Bu bilgilerden yola çıkarak Mesleme b. Abdülmelik'in, ganimet ele geçirmek için Derbent şehrine saldırdığı anlaşılmaktadır. Ancak, tarihi kaynaklar bu düşüncüyü tekip etmektedir. Araplar, ganimet için gelseydi, işgal altındaki bölgelerde güvenlik önlemleri alınmasına gerek kalmazdı. N.M. Velihanlı şöyle yazıyor: "Yerli ve Arap yazarlara göre, iki yıl süren müteakip çatışmalarda Araplar, defalarca el değiştiren Derbent'te mevkillerini pekiştiremediler. Bu bilgide önemli bir nokta, devletlerini kaybedenlerin hala saldırgana boyun eğmemek konusunda kararlı olmalarıdır" (Velixanlı 2016: 49). Bizim kanaatimizce bunu halkın kararlılığına bağlamak doğru değildir. Dolayısıyla, mücadelenin konusu Emevî Devleti ve Hazar Hakanlığı olduğundan, Derbent halkı burada herhangi bir rol oynayamazdı. Sadece rakiplerin o bölgedeki askeri gücü eşitti. İkincisi, Araplar aynı zamanda Bizans, Türkistan, Batı Avrupa ve Doğu Avrupa gibi çeşitli bölgelerde de savaşıyordu. Tabii ki, ana hedef Bizans İmparatorluğu idi. Derbent, bir savaş hedefi olarak nitelendirilebilir. Velid b. Abdülmelik'in saltanatının sonunda, 714'te kardeşi Mesleme b. Abdülmelik liderliğindeki Arap orduları tekrar Derbent'e saldırdı. Hazar hakanının topraklarının derinlerine saldırmasına rağmen, karşı tarafın baskıları sonucu geri çekilmek zorunda kaldı. Moisey Kalankatlı, Mesleme geri çekildiğinde, kendisinin cesur ve aktif bir prens olan, mükemmel ok atan Vaçagan'ın başında bulunduğu bir grup tarafından arkadan korunduğunu kaydediyordu (1993: 191). Bu bilgiler, Alban nüfusun Hazarlar'a göre Arapları tercih ettiklerini göstermektedir. Araplar, Derbent'te güçlü bir konuma sahip olamadılar. Derbent şehri, iki rakip arasında bir güç ölçüsü rolünü oynuyordu. Bu cephede hangi taraf daha güçlü olursa, Derbent de onun kontrolünde oluyordu. Halife Ömer b. Abdülaziz yönetiminin ilk yılında (717-720) Hazarlar, Derbent Geçidi üzerinden Azerbaycan'ın iç bölgelerine saldırarak ülkeyi yağmaladılar ve büyük yıkıma neden oldular. Taberî şöyle yazıyor: "Türkler, h.99, (m.718/19)'de Azerbaycan'a saldırdı ve ülkeyi yağmaladı. Çok sayıda Müslüman öldürdüler. Halife Ömer b. Abdülaziz onlara karşı Hâtim b. Numân el- Bâhilî'yi yolladı. Ordusu savaştı ve onları yendi. Ömer b. Abdülaziz'e 50 Türk esir hediye etti" (Taberî: 1979: 553-554). Halife Yezid b. Abdülmelik (720-724) döneminde Azerbaycan, hilafetin dış politikasında önemli bir rol oynamıştır. 722/23'te Hazarlar, diğer Türk kabileleriyle birlikte Arrân'ı 30.000 kişilik bir ordu ile işgal etmişti. Yezid b. Abdülmelik deneyimli komutan Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'yi Hazarlara karşı saldırı yapmak üzere gönderdi. Haber Hazarlara ulaştığında Derbent'e çekildiler (Buniyadov 1989: 109). Cerrâh, Hazarları takip etti ve Derbent şehri ele geçirdi. el-Kûfî, " Cerrâh Derbent'e girdiğinde şehir boştu" şeklinde bilgi vermektedir (el-Kûfî 1995: 16). İslam orduları büyük miktarda ganimetle Azerbaycan'a geri döndü.

Hişâm b. Abdülmelik (724-744) döneminde Araplar, Hazar sorununu tamamen çözmeye çalıştı. Hazar ordularının onun yönetimi döneminde özellikle Azerbaycan cephesinde aktif olduklarını özellikle vurgulamak gerekir. Halife, Azerbaycan ve İrmîniye valilerine, Hazarlara karşı mücadeleye devam etmelerini isteyen bir mektup göndermiş ve Şam ordusunu yardıma göndereceğine söz vermişti. Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'nin vali olduğu dönemde Araplar, Hazarlara karşı başarılı bir savaş yürüttü (İvik vd 2015: 75). Hazarlar, 730'da Güney Azerbaycan ve Erdebil'e saldırdı ve ilerledi. Cerrâh b. Abdullah, Hazarlarla savaşta ordusunu kaybetti ve kendisi de öldürüldü. Ailesi Hazarlar tarafından esir alındı. O, Hazarlarla savaşta ölen ilk Emevî valisiydi (Buniyadov 1989: 117). Halife, Sa'îd b. Amr el-Haraşî'yi

Azerbaycan ve İrmîniye valisi görevine atayarak büyük bir orduyla onu Hazarlara karşı gönderdi. 30.000 kişilik orduyla yaptığı hücumlar sonucunda Hazarlar Derbent'e çekildi. Mesleme b. Abdülmelik, Haraşî'nin yerini aldıktan sonra Emevî kuvvetleri Derbent'e saldırdı ve şehri ele geçirdi (Artamonov 1962: 215). Ardından yeni bir düzen kurmaya başladılar. Mesleme'nin amacı, Derbent'i bölgenin siyasi ve ekonomik merkezine dönüştürerek savunmasını güçlendirmek ve burasını dini merkezlerden biri haline getirmektir (Abdullatipov 2015: 90). Nitekim verdiği karar gereğince Dağıstan ve Abşeron'da toplanan vergiler Derbent'te tutulmaya başlandı. Bu vergilerden Derbent şehrinin müdafaa eden askerlere maaş dağıtıldı (Bakixanov 1991: 51). Mesleme b. Abdülmelik, Derbent'te yaptığı çalışmalardan dolayı "ikinci baba" olarak adlandırıldı (Muradov, Moqemodxan 2016: 23). 732 yılında Mervân b. Muhammed vali görevine atandı. Onun döneminde Hazarlar ezici bir darbe aldı. Araplar, 737'de Hazar Hakanlığı'nın başkenti Beyda'ya doğru ilerlediler. Hakan, ülkesini ve gücünü korumak için İslam dinini kabul ederek, Mervân ile bir anlaşma imzaladı. Bundan sonra, yerel savaşlar dışında, Derbent Müslümanların kontrolü altında olmuştur. Müslümanlar, Derbent şehrinde mevkilerini güçlendirmek için aileleriyle birlikte çok sayıda askeri Derbent'e gönderdiler (Şıxsaïdov 2008: 102). Doğal olarak onlar, Emeviler hanedanının destekçileriydi. Abbâsiler döneminde Emevî taraftarları geri çağrılarak yerlerine Abbasi taraftarları geldi. Ancak Derbent'te, şehrin sahip olduğu jeostratejik önemden dolayı yapılacak değişiklik sebebiyle yaşanabilecek muhtemel bir karışıklığa sebebiyet vermemek için, bu uygulanmadı.

SONUÇ

Azerbaycan'ın antik kentlerinden Derbent, önemli jeostratejik merkezlerden biri olarak Arap-Hazar askeri-siyasi ilişkilerinde önemli rol oynamıştır. Araplar, Derbent'e ilk defa 642'de saldırsalar da, 737 yılına kadar güçlü bir pozisyon edinemedişlerdir. Şehir bazen Araplar tarafından, bazen de Hazarlar tarafından yönetilmiştir. Derbent şehri hem Sasani İmparatorluğu döneminde hem de Emevî hilafeti döneminde etnik olarak çeşitlilik gösteriyordu. Bölgede hâkimiyet kurmak isteyen güçler Derbent'te egemenliklerini sağlayıp güçlenmek için "yeniden yerleşim politikası" uygulamışlardır. Derbent, eskilerde olduğu gibi Arap-Hazar ilişkilerinde de askeri-politik, ticari-ekonomik ve dini-ideolojik açıdan önemli bir rol oynamıştır. Bu iskân politikasının bir sonucu olarak 733'te Mesleme b. Abdülmelik, Müslümanları yedi mahalleye ayırmıştı. Her mahallenin mescidi vardı. Mescitlerin isimleri, şehre yerleştirilenlerin geldikleri bölgeleri veya ulusal kimliklerini gösteriyordu. Örneğin Hazar Mescidi, Filistin Mescidi, Şam Mescidi, Humus Mescidi, Kayseri Mescidi, Cezire Mescidi, Musul Mescidi. Bu husus, Derbent şehrinin İslam'ın Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'da yayılmasındaki önemli rolünü kanıtlamaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdullatipov, Ramadan (2015). Derbent. Maxaçqala: İzdatelskiy dom "Daqestan".
- Aktaş, Muhammed (2014)., "Dərbənt-name". Maxaçqala: İzdatelskiy dom "Daqestan".
- Artamonov, Mixail (1962). İstoriya Xazar. Leninqrاد: Qosudarstvennyıy Ermitaj.
- Bakixanov, Abbaskuli (1991). Qyulistan i İram,. Baku: Elm.
- Bolşakov, Oleq (1993)., İstoriya Xalifata. T.2 Moskva: Hauka.
- Bosvort, Edmund (1971). Musulmanskie dinastii, Per.s anql. P.A.Qryaznevica, Moskva: Nauka.
- Bunyardov, Ziya (1989). Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərnəşir.
- Elekberov, Elekber (2015). Babək. Bakı: Azərbaycan Tarix Qrumu.
- Esedov, Ferda (2018). Xəzərlər və Azərbaycan. Bakı: Elm və Təhsil.
- İvik, Oleq.ve Klyucnikov, Vladimir(2015). Xazari. Moskva: Lomonosov.
- Kalankatuklu, Moisey (1993). Albaniya tarixi. Bakı: Elm.
- Kudryavçev, Aleksandr (1989). Derbentu 5000 let. Moskva: "Sovetskaya Rossiya".

- Kudryavçev, Aleksandır (1982). Velikiy qorod na Kaspi. Maxaçqala: Daq. kn. Izd-vo.
- Qumliev, Lev (2009)., Otkritie Xazarı. Moskva: AYRİS-press.
- Qurbanov, Rafiq (2008), Qafqaz tarixi, Bakı: Zərdabi LTD. MMC.
- Mamedova, Farida (2005). Kavkazskaya Albaniya albanı. Baku: DİKA.
- Muradov, V ve Moqomedxan, M (2016)., Derbentskoe kovotkacestvo. Baku: Elm..
- Pletnyova, Svetlana (1986). Xazarı. Moskva: Nauka.
- Şixsaidov, Amri (2008). Ocerki istorii, istocnikovedeniya, arxiografii srednevekovoqo Daqestana. Maxaçqala: Dagestanskoe knijnnoe izdatelstvo.
- Taberî (1977-1979), Târîhu'r-rüsûl ve'l-mülûk (I-XI), Kahire, Dârü'l-Maârif.
- Ünlü, Nuri (1992). İslam tarihi. İstanbul: Kilim ofset.
- Vəlixanlı, Naile. Azərbaycan VII-XII asrlarda: Tarix, mənbələr,şerhler. Bakı: Elm və Tehsil.